

ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ: ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΙΤΛΟΥ

ΧΛΟΗ ΜΠΑΛΛΑ

Η Αθηναίων Πολιτεία δεν είναι ένα τυπικό αριστοτελικό κείμενο. Μία καταγραφή των ιστορικών γεγονότων και των μυθικών ιστοριών μέσα από τις οποίες η Αθήνα κατέκτησε τη δημοκρατία (το ιστορικό, πρώτο μέρος του κειμένου) ακολουθείται από την περιγραφή των αξιωμάτων και των θεσμών, βάσει των οποίων εξακολουθεί να διοικείται ως τις μέρες του Αριστοτέλη (το συστηματικό, δεύτερο μέρος του κειμένου). Ελάχιστες είναι οι φορές που η στεγνή αυτή παρουσίαση διακόπτεται από κάποια κρίση του συγγραφέα· και όταν αυτό συμβαίνει, σε τίποτε δεν μας θυμίζει τη λάμψη της αριστοτελικής σκέψης που γνωρίζουμε από το υπόλοιπο corpus. Αρκετοί μελετητές μάλιστα υποθέτουν ότι η Αθηναίων Πολιτεία δεν γράφτηκε καν από τον Αριστοτέλη αλλά από κάποιον μαθητή του.¹ Η «ανάθεση» αυτή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ενός συλλογικού έργου (του πρώτου ίσως ερευνητικού προγράμματος στην ιστορία της σκέψης) καταγραφής πολιτειών των υπαρκτών πόλεων-κρατών και οργάνωσής τους (σύμφωνα με την παράδοση) με βάση το πολίτευμά τους. Από τις 158 πολιτείες, τα ονόματα των οποίων μας σώζονται στους αρχαίους καταλόγους των αριστοτελικών έργων, η Αθηναίων Πολιτεία είναι

Η Χλόη Μπάλλα, διδάσκει αρχαία φιλοσοφία στο Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Κρήτης. Έχει μεταφράσει την Αθηναίων Πολιτεία.

η μόνη που έφτασε στα χέρια μας, και μάλιστα αρκετά πρόσφατα, αφού ο πάπυρος στον οποίο έχει σωθεί ανακαλύφτηκε και εκδόθηκε στα τέλη του 19ου αιώνα.

Ο πλούτος των ιστορικών πληροφοριών που περιλαμβάνουν οι σελίδες της, για ζητήματα μάλιστα για τα οποία οι πηγές μας, πριν από την ανακάλυψή της, ήταν ελάχιστες, σε συνδυασμό με τον μη θεωρητικό χαρακτήρα του κειμένου, εξηγούν γιατί το ενδιαφέρον για την *Αθηναίων Πολιτεία* μονοπωλήθηκε σχεδόν από τους ιστορικούς. Και πράγματι, ελάχιστες είναι οι μελέτες που προσεγγίζουν το κείμενο από φιλοσοφική σκοπιά. Σε αντίθεση, λοιπόν, με τα υπόλοιπα μέλη της μεταφραστικής ομάδας, με τα οποία μοιραστήκαμε –και ενίοτε πιστεύουμε ότι λύσαμε– αρκετές ερμηνευτικές απορίες, η δική μου πρόκληση ως προς το κείμενο που ανέλαβα να παρουσιάσω στο νεοελληνικό κοινό ήταν κάπως διαφορετική: δεν είχα να πατήσω στις «πλάτες των γιγάντων», που σε πολλές περιπτώσεις αναδεικνύουν διάφορα ερμηνευτικά ζητήματα. Σχεδόν δεν ήμουν σίγουρη για ποιον λόγο αυτό το κείμενο πράγματι θα έπρεπε να ενδιαφέρει έναν φιλόσοφο σαν τον Αριστοτέλη. Η προφανής και σχετικά εύκολη απάντηση ήταν πως το ενδιαφέρον του Αριστοτέλη για την ιστορία των θεσμών της Αθήνας δεν ήταν το ενδιαφέρον του φιλοσόφου, αλλά του εν γένει σκεπτόμενου ανθρώπου: ότι για να καταλάβουμε το κείμενο πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τον κατάλογο των τίτλων των αριστοτελικών κειμένων που δεν σώθηκαν: πως η *Αθηναίων Πολιτεία* φωτίζει τον ιδιότυπο εμπειρισμό του Αριστοτέλη, αλλά και το όραμα της σύνταξης μιας «εγκυκλοπαίδειας της γνώσης», καθώς και την κατεύθυνση στην έρευνα που συναντάμε αργότερα στον Περίπατο. Μπορούμε επίσης να δεχτούμε ότι το υλικό των πολιτειών λειτουργούσε ως μια «βάση δεδομένων», μια δεξαμενή πληροφοριών για το πιο θεωρητικό πρόγραμμα των *Πολιτικών*.

Όλα αυτά είναι σημαντικά, υπάρχει όμως και ένας άλλος τρόπος να σκεφτούμε τη θεωρητική αξία του συγκεκριμένου κειμένου, και ο τρόπος αυτός συνδέεται με το πώς αντιλαμβανόμαστε και πώς θα μεταφράζαμε – ή, γιατί τελικά δεν μεταφράζουμε, κατά την πρώτη του εμφάνιση, τον πιο κρίσιμο όρο του κειμένου: την ίδια τη λέξη *πολιτεία*.

Από μια ευρύτερη οπτική γωνία, η παρατήρησή μου αφορά όλους τους τίτλους των κειμένων του Αριστοτέλη: αλλά αποκτά ιδιαίτερη αξία για την περίπτωση της *Αθηναίων Πολιτείας*. Μπορεί κανείς να πει ότι διατηρώντας αμετάφραστο τον όρο *πολιτεία* καλλιεργούμε μια ορισμένη ασάφεια, με δεδομένη μάλιστα τη συχνά παραπλανητική οικειότητα που μας προσφέρει η «συνέχεια» της ελληνικής γλώσσας. Καθώς λοιπόν ο όρος μάς είναι οικείος, σπανίως θα αναρωτηθούμε ποια είναι η σημασία –ή ποιες είναι οι σημασίες του– στα αρχαία ελληνικά.

Τα πράγματα είναι πολύ διαφορετικά για τους ξένους

μεταφραστές. Ο σημαντικότερος μελετητής του κειμένου, ο βρετανός Peter Rhodes, στην έκδοση του Penguin ακολουθεί την αγγλοσαξωνική παράδοση που εγκαινιάζεται από τον F. G. Kenyon και μεταφράζει τη λέξη *πολιτεία* ως *constitution*, δηλαδή πολίτευμα.² Ωστόσο, η λέξη *πολιτεία* στα αρχαία ελληνικά έχει και κάποιες άλλες σημασίες. Σύμφωνα με το Λεξικό των Liddell-Scott-Jones, μπορεί να σημαίνει: 1. Την κατάσταση του να είναι κανείς πολίτης (συμπεριλαμβανομένων των προνομίων³ που απολαμβάνει από αυτή την κατάσταση). 2. Τον καθημερινό βίο ενός πολίτη (η σημασία αυτή επιβιώνει και σε μια από τις νεοελληνικές χρήσεις του όρου, όταν λέμε «η πολιτεία του τάδε» ή το «πώς πολιτεύεται ο τάδε»). 3. Το σώμα των πολιτών. 4. Την αντίστοιχη γεωγραφική περιοχή. 5. Την κυβέρνηση ή τη διοίκηση. 6. Την κατοχή δημόσιου αξιώματος. 7. Το πολίτευμα (στα αγγλικά χρησιμοποιείται ο όρος *polity*). 8. Σύμφωνα με το αγγλικό κείμενο, «Republican government, free common-wealth». Τον όρο «free common-wealth» θα τον αποδίδαμε, με κάπως μικρότερο δισταγμό, ως «ελεύθερη κοινοπολιτεία», παρότι ένας Έλληνας συντάκτης του λήμματος *πολιτεία* μάλλον θα τον απέφευγε ως αδόκιμο. Αλλά η δυσκολία μας να αποδώσουμε τον πρώτο όρο, *republican government*, είναι ενδεικτική του φορτίου που ιστορικά συσσωρεύεται πάνω του: η ιστορία που μας ενδιαφέρει ξεκινάει από τον Κικέρωνα, αλλά όποιος τη μελετήσει θα βρεθεί αντιμέτωπος με μια σειρά από σημαντικές συνέχειες αλλά και ασυνέχειες.

Παρά τις περιπέτειες του όρου *republican* –που «κουκουλώνονται» πίσω από την όλο και πιο διαδεδομένη επιλογή της απόδοσης *ρεπουμπλικανικός*–, πράγματι η τελευταία σημασία είναι αυτή που κυριαρχεί ή διαμορφώνει και τη δική μας αντίληψη σχετικά με την *Πολιτεία* του Πλάτωνα, αλλά και στη χρήση του όρου *πολιτεία* από τον Αριστοτέλη στα *Πολιτικά*, με τη σημασία του κατ'εξοχήν πολιτεύματος, που ο ίδιος σχεδιάζει και προκρίνει. Αποδίδοντας, λοιπόν, τον όρο *πολιτεία* ως *constitution*, κατά το δόκιμο αγγλοσαξωνικό παράδειγμα, θυσιάζουμε τον σημασιολογικό πλούτο που περιγράφεται στο λεξικό και, ταυτοχρόνως, ανοίγουμε ένα νέο πεδίο αμφισημίας, καθώς η λέξη *constitution*, με τη σειρά της, σημαίνει όχι μόνο το πολίτευμα αλλά και το σύνταγμα. Βρίσκεται άραγε το νεοελληνικό κοινό σε προνομιακή θέση, με βάση τη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας; Πιστεύω ότι πολλοί νεοέλληνες, με τον ενθουσιασμό και κάποια περηφάνεια που μας διακρίνει σε αυτές τις περιπτώσεις, θα έσπευδαν να απαντήσουν θετικά, υπογραμμίζοντας, με την ευκαιρία, την ανάγκη να εξακολουθήσουν να διδάσκονται τα Αρχαία στο γυμνάσιο. Αλλά η πραγματικότητα είναι κάπως πιο περίπλοκη.

Θα ήταν, λοιπόν, μάλλον υπερβολή να πούμε ότι ο χρήστης της νεοελληνικής γλώσσας αντιλαμβάνεται την αμφισημία του όρου *πολιτεία*, με το εύρος που της απο-

δίδει το λήμμα του λεξικού, στο οποίο μόλις αναφέρθηκα· μπορεί, ωστόσο, να αντιληφθεί πιο εύκολα τις μικρές μετατοπίσεις που γεννούν σιγά-σιγά την έννοια του πολιτεύματος, οδηγώντας και στο ενδιαφέρον για τη διάκριση ανάμεσα στη διαφορετική συγκρότηση του ατόμου, που αντιστοιχεί στα διαφορετικά πολιτεύματα μέσα στα οποία αναπτύσσεται· ή να σκεφτεί πάνω στη σχέση του όρου *πολίτης* με τον όρο *πόλις*,⁴ τη σημασία της ανάδυσης του όρου *πολιτεία* (σε σχέση με τον παλαιότερο όρο *βασιλεία*· ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τη σύγκριση μεταξύ των δύο όρων βρίσκουμε στον Ηρόδοτο 9.34), τη στενή σύνδεση –ιδιαίτερα, όπως την αναδεικνύει ο Αριστοτέλης στο τρίτο βιβλίο των *Πολιτικών*–, ανάμεσα στην *πολιτεία* και το κυρίαρχο πολιτικό σώμα, που ονομάζεται στα αρχαία ελληνικά *πολίτευμα*, αλλά και να κατανοήσει τον πλούτο του όρου *πολιτικός*, που για πρώτη φορά θεματοποιείται από τον Πλάτωνα στον ομώνυμο διάλογο.

Η περίπτωση του πλατωνικού *Πολιτικού* μας δίνει άλλο ένα ενδιαφέρον, και σχετικό με το θέμα μας, μεταφραστικό παράδειγμα. Σε αντίθεση με τις «ξένες» μεταφράσεις, που διατηρούν την επιλογή να υιοθετήσουν τον αποξενωτικό όρο *politicus* (που αντικαθιστά στις πιο σύγχρονες μεταφράσεις την πιο παλαιομοδίτικη επιλογή *statesman*· αντίστοιχη λύση επιχειρείται από όσους, ακόμη και στην αγγλική γλώσσα, αφήνουν αμετάφραστο τον τίτλο *Αθηναίων Πολιτεία*, υιοθετώντας μάλιστα τη σχεδόν αστεία, πλην όμως διαδεδομένη, σύμβαση *Ath. Pol.*, το νεοελληνικό κοινό «κινδυνεύει», για μια ακόμη φορά, από την οικειότητα που του προκαλεί ο όρος *πολιτικός* και από τις παραπλανητικές σύγχρονες συμπαραδηλώσεις του.

Αλλά ο όρος *πολιτεία*, που μας απασχολεί εδώ, ενέχει άλλου είδους προβλήματα. Γιατί ακόμη και αν το μη ελληνόφωνο αναγνωστικό κοινό δεχτεί και συνηθίσει την επιλογή της απλής μεταγραφής του ελληνικού τίτλου με λατινικούς χαρακτήρες, ίσως δεν συνειδητοποιήσει ότι ο όρος *πολιτεία* είναι ο ίδιος όρος που χρησιμοποιήθηκε από τον Πλάτωνα, χωρίς άλλο προσδιορισμό, ως τίτλος του διαλόγου που περιγράφει την *Καλλίπολιν*. Επιπλέον, ο όρος *πολιτεία* που χρησιμοποιείται στον τίτλο του πλατωνικού έργου δεν περιγράφει μόνο την *ιδεώδη πολιτεία*: πριμοδοτώντας αυτή τη σημασία υποβαθμίζουμε τη στενή σχέση που έχει ο όρος *πολιτεία* με τους όρους *πόλις* και *πολίτης*, αλλά και την προσοχή που δίνει ο συγγραφέας, όχι μόνο στη γένεση αλλά και στη φθορά του πολιτεύματος, που περιγράφει (στα τελευταία βιβλία του διαλόγου: όπου ο όρος *πολιτεία* χρησιμοποιείται και πάλι για να περιγράψει το πολίτευμα εν γένει). Μοιραία, οι μη ελληνικές μεταφράσεις του Πλάτωνα δεν έχουν τρόπο να αποδώσουν το εύρος του σημασιολογικού φάσματος χρησιμοποιώντας μία και μόνο λέξη. Έτσι, κατά τρόπο αρκετά παραπλανητικό, οι μεταφράσεις του Πλάτωνα στις ευρωπαϊκές γλώσσες συχνά ακολουθούν την παρά-

δοση του Κικέρωνα και μεταφράζουν την *Πολιτεία* ως *Republic*· ενώ, προφανώς, διαφορετικού είδους προβλήματα δημιουργούνται από τη γερμανική εκδοχή, κατά την οποία η *Πολιτεία* αποδίδεται ως *Der Staat*.

Θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ότι, παρά την παρουσία της κοινής λέξης *πολιτεία*, ο πλατωνικός διάλογος που περιγράφει το ιδανικό πολίτευμα, δεν συνδέεται με κανέναν τρόπο με την εμπειρική καταγραφή της *πολιτείας* των Αθηναίων από τον Αριστοτέλη (ή, έστω, από κάποιον μαθητή του). Στην περίπτωση του Πλάτωνα έχουμε να κάνουμε με ένα υπόδειγμα (ο αρχαιοελληνικός όρος είναι *παράδειγμα*: η πρώτη φορά που χρησιμοποιείται με αυτή τη σημασία είναι μάλλον ο *Επιτάφιος* του Περικλή στον Θουκυδίδη), στη δεύτερη περίπτωση έχουμε αυτό που θα χαρακτηρίζαμε στα νέα ελληνικά ως ένα παράδειγμα. Η οπτική μας ως προς τα δύο αυτά κείμενα αλλάζει, αν λάβουμε υπόψη μας την ευρύτερη ομάδα έργων –σωζόμενων και μη– που περιγράφονται ως *πολιτείας*: συχνά εξιδανικευμένες περιγραφές της Σπάρτης (κάποιοι θεωρούν ότι μια τέτοια εξιδανικευμένη περιγραφή ήταν η ίδια η *Πολιτεία* του Πλάτωνα), «καταστατικά» νέων αποικιών, διαφόρων ειδών «ουτοπίες», αλλά ενδεχομένως και παραδείγματα προς αποφυγήν, όπως (η μοναδική, ομολογουμένως, περίπτωση) της *Αθηναίων Πολιτείας* του ψευδο-Ξενοφώντα, που συχνά αποδίδεται (και πάλι εις βάρος της συνοχής που συνδέει τα κείμενα που επιγράφονται *πολιτεία*) με τον τίτλο ο *Γερο-Ολιγαρχικός*.

Τι μας διδάσκει αυτή η οπτική για την ίδια την *Αθηναίων Πολιτεία*, αλλά και τι δείχνει για την πρόκληση της ενδογλωσσικής μετάφρασης; Για τον ιστορικό των θεσμών ή τον ιστορικό της αρχαίας Αθήνας, η διαφορά τού να ενταχθεί το συγκεκριμένο κείμενο σε μια παράδοση κειμένων που φέρουν τον τίτλο *πολιτεία* είναι ίσως μικρότερη, αν και είναι ενδεικτική της πρόθεσης του συγγραφέα να οργανώσει τις πληροφορίες με βάση την επιμέρους περίπτωση *πολιτείας*, προσδιορίζοντας γεωγραφικά την ιδιαιτερότητά της και όχι με βάση τον τύπο πολιτεύματος που υιοθετείται⁵ αλλά είναι οπωσδήποτε μεγαλύτερη για όποιον προσπαθήσει να καταλάβει την επιλογή του Αριστοτέλη να αναλάβει το εγχείρημα της καταγραφής των *πολιτειών*, αλλά και για όποιον επιχειρήσει να συνδέσει αυτή την επιλογή με τον τόσο διαφορετικό προσανατολισμό των υπόλοιπων πραγματειών του *corpus*.

Ειδικά η σύνδεση της αριστοτελικής *Αθηναίων Πολιτείας* με την πλατωνική *Πολιτεία* προσθέτει μια κάπως διαφορετική διάσταση στην κατανόηση της στοχοθεσίας και των δύο κειμένων. Καθώς όμως το θέμα του παρόντος αφιερώματος είναι η εμπειρία της μετάφρασης, αφήνω αυτό το φιλοσοφικά ενδιαφέρον ζήτημα και στρέφομαι στο δεύτερο ερώτημα, που αφορά την ιδιαίτερη πρόκληση που αντιμετωπίζουμε, καθώς καλούμαστε να μεταφράσουμε ένα κείμενο μέσα στην ίδια γλώσσα.

Είναι αλήθεια πως συναντώντας τον όρο *πολιτεία* μέσα στο κείμενο, θα τον μετέφραζα, στα συμφραζόμενα του συγκεκριμένου κειμένου, ως *πολίτευμα*, όπως και έκανα – θυσιάζοντας, βεβαίως, όπως κάνει κανείς όταν μεταφράζει, τον σημασιολογικό πλούτο που θα διατηρούσε η κάθε λέξη για τους χρήστες της γλώσσας του πρωτοτύπου. Traduttore, traditore; Κοινότοπο και ως έναν βαθμό σωστό, καθώς και αναμενόμενο σε οποιαδήποτε μετάφραση. Γλιτώνει μήπως από αυτόν τον κίνδυνο όποιος μεταφράζει στο εσωτερικό της ίδιας γλώσσας; Στο μέτρο που *μεταφράζει*, πιστεύω πως η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι αρνητική: προφανώς και έχει κανείς την επιλογή να κρατήσει, κατά τη δόκιμη πρακτική, τον πρωτότυπο όρο, σε πλάγια στοιχεία, τονίζοντας δηλαδή έτσι ότι η λέξη διατηρείται αυτούσια από τα αρχαία. Προφανώς, όμως, αυτή η πρακτική είναι ανοικτή στην ένσταση: *συνιστά αυτό πράγματι μετάφραση*; Η δική μου απάντηση, όπως πιστεύω και των υπόλοιπων μελών του συγκεκριμένου μεταφραστικού προγράμματος, είναι και πάλι αρνητική. Γι' αυτό και, στο διαρκές σεμινάριο που λειτούργησε στο πλαίσιο του προγράμματος, περάσαμε ώρες συζητώντας πώς θα μεταφραστούν όροι που ακούγονται στα νέα ελληνικά επικίνδυνα οικείοι, ή που παραπέμπουν σε μια από τις σημασίες, που κατά τη γνώμη μας δεν ήταν αυτή που κυριαρχούσε στο αρχαίο κείμενο. Η χρήση των πλαγίων στοιχείων, συνοδευόμενη από κάποια επεξήγηση, υπήρξε πάντα η ύστατη λύση. Αλλά όλα αυτά, βεβαίως δεν αφορούν τον απομονωμένο τίτλο, αλλά το ίδιο το κείμενο: εκεί τα συμφραζόμενα είναι πάντα ο οδηγός για να επιλεγεί η καταλληλότερη απόδοση. Και ο σκοπός της μετάφρασης είναι πάντα η κατανόηση ενός καινούριου, ανεξάρτητου κειμένου. Η παρουσία του

πρωτότυπου κειμένου στη νεοελληνική απόδοση δεν πρέπει να λειτουργεί ως άλλοθι, αλλά –πέρα από την αυτόνομη αξία που έχει η παρουσία του πρωτότυπου στην έκδοση– ως εργαλείο ελέγχου της ποιότητας της μεταφραστικής δουλειάς.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ή και από δύο διαφορετικούς μαθητές, διαφορετικά χέρια δηλαδή, που συνέταξαν το ιστορικό και το συστηματικό μέρος αντιστοίχως. Αυτή την άποψη υιοθετεί στον πρόλογο που έγραψε, ειδικά για την ελληνική έκδοση, ο Robert W. Wallace.
2. Aristotle, *The Athenian Constitution*, μτφρ. Peter J. Rhodes, Penguin Classics, Λονδίνο 1984· ωστόσο ο Rhodes διατηρεί τον πρωτότυπο τίτλο, με λατινικούς χαρακτήρες, στον εξαντλητικό σχολιασμό του αριστοτελικού κειμένου: *Commentary on the Aristotelian Athenian Politeia*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1981.
3. Το αγγλικό λεξικό χρησιμοποιεί τον όρο *rights*, δηλαδή δικαιώματα. Με δεδομένη τη σύγχρονη συζήτηση περί δικαιωμάτων προτίμησα, στη μετάφραση, όπως και εδώ, να αποφύγω αυτόν τον όρο που υιοθετείται σε άλλες μεταφράσεις, ιδιαίτερα κατά την απόδοση του όρου *ἄτιμος*.
4. Η συγγένεια των όρων *πόλις* και *πολιτεία* με τον όρο *πολίτης* διατηρείται στα αγγλικά στο ζεύγος *city* και *citizen*. Και είναι ασφαλώς ο όρος *πολίτης* (και όχι ο όρος *δῆμος*, το πρώτο συνθετικό του όρου *δημοκρατία*, που για πολλούς συγγραφείς της εποχής του Αριστοτέλη δεν είχε θετικές συμπαραδηλώσεις), που κατ' ουσίαν κυριαρχεί κατά τη συγκρότηση της σύγχρονης αντίληψης για τη δημοκρατία.
5. Βεβαίως, είναι πολύ πιθανό η συγκέντρωση των πολιτειών αυτών να απέβλεπε στην ενίσχυση, την επαλήθευση ή και τον έλεγχο του ταξινομικού σχήματος των πολιτευμάτων, που εγκαινιάζεται από τον Πλάτωνα και υιοθετείται από τον Αριστοτέλη. Οι αρχαίοι κατάλογοι των τίτλων των αριστοτελικών έργων αναφέρουν τη διάκριση ανάμεσα σε δημοκρατικές, ολιγαρχικές, τυραννικές και αριστοκρατικές πολιτείες.